

ЗАПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ САКРАЛЬНОЇ МОВИ В ШКІЛЬНИЦТВО ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 60-ИХ РОКІВ ХІХ СТ.

У статті окреслено спроби запровадження української сакральної мови в шкільництво підросійської України в кінці 50-их – на початку 60-их років ХІХ ст. Виявлено та охарактеризовано в мовно-правописному плані тексти конфесійного змісту в україномовних букварях, виданих у Східній Україні в окреслений період. Проаналізовано посібник зі Священної історії С. Опатовича (1863) у руслі кодифікації норм нової української літературної мови.

Ключові слова: історія сучасної української літературної мови, українська сакральна мова, українські підручники, буквар, Священна історія.

Василий Шаркань

Введение украинского сакрального языка в сферу образования Восточной Украины в начале 60-х годов XIX века

В статье описаны попытки введения украинского конфессионального языка в сферу образования в Восточной Украине в конце 50-х – начале 60-х годов XIX в. Обнаружены и охарактеризованы в языковом и правописном плане тексты конфессионального содержания в украинских букварях, изданных в Восточной Украине в этот период. Сделан анализ пособия по Священной истории С. Опатовича (1863) в плане кодификации норм современного украинского литературного языка.

Ключевые слова: история современного украинского литературного языка, украинский конфессиональный язык, украинские учебники, букварь, Священная история.

Vasyl' Sharkan'

Introduction of the confessional ukrainian language to schools of the Eastern Ukraine in the beginning of 60th years of 19 century

The article describes the attempts of introduction of the confessional Ukrainian language to schools of the Eastern Ukraine in the end of 50th and the beginning of 60th years of 19th century. The article gives the list of texts of confession contents in Ukrainian abc-books, describes contents and analyses the language of the textbook of Sacred History by S. Opatovych (1863).

Key words: history of the Ukrainian language, confessional Ukrainian language, Ukrainian textbook, abc-book, Sacred History.

У кінці 50-их – на початку 60-их років ХІХ ст., після смерті царя Миколи I й початку царювання Олександра II, в Російській імперії спостерігалася лібералізація режиму, зменшилися цензурні утиски українського друкованого слова, розпочалося українське національно-культурне відродження, одним із виявів якого стало створення недільних шкіл – освітніх закладів для дітей та дорослих, навчання в яких проводилося у вихідні та святкові дні. Перша така школа була відкрита в жовтні 1859 року в Києві. Протягом 1859-1862 років у 9 українських губерніях Російської імперії діяло щонайменше 115 недільних та суботніх шкіл [7, с. 9]. У цей період активно створювалися підручники для недільних шкіл, переважно букварі. Зокрема, вийшли друком букварі П. Куліша (перше видання з'явилося за 2 роки до появи перших недільних шкіл – СПб., 1857 р.; друге, скорочене видання – СПб., 1861), К. Шейковського (К., 1860), М. Гатцука (М., 1861), Т. Шевченка (СПб., 1861), О. Строніна (Полтава, 1861), І. Деркача (М., 1861), Л. Яценка (М., 1862), хрестоматія К. Шейковського (К., 1861).

Хоча українські підручники для недільних шкіл, зокрема букварі, вже були в полі зору дослідників (С. Чавдарова, В. Білана, Й. Дзєндзелівського, В. Статєєвої, В. Яцюка, О. Федорука, Н. Дзюбишиної-Мельник, А. Кирпач, І. Курабцевої, В. Шарканя та ін.), однак їх аналіз у плані наявності сакральних текстів ще не проводився, поза увагою дослідників залишилася й книга „Оповідання зь Святого Писання” С. Опатовича, що вийшла в Санкт-Петербурзі 1863 року.

У ґрунтовній статті В. Німчука „Християнство й українська мова” (2001) при огляді історії українського конфесійного стилю ХІХ ст. вказано на ряд праць, що з'явилися в

підросійській Україні в середині XIX ст.: гомілетичні твори В. Гречулевича, І. Бабченка, С. Опатовича, переклади Святого Письма П. Морачевського, М. Костомарова, П. Куліша та ін. [11, с. 18-19]. Однак у зазначеній праці не названі „Оповідання зь Святого Писания” С. Опатовича, Священна історія П. Морачевського та ряд інших східноукраїнських праць конфесійного стилю.

Мета нашої статті – охарактеризувати спроби запровадження української сакральної мови в шкільництво підросійської України в кінці 50-их – на початку 60-их років XIX ст. Для реалізації мети ставимо такі завдання: 1) виявити та охарактеризувати в мовно-правописному плані тексти конфесійного змісту в україномовних букварях, виданих у підросійській Україні в окреслений період; 2) докладніше проаналізувати посібник зі священної історії С. Опатовича в руслі кодифікації норм нової української літературної мови.

Одним із основних предметів в українських недільних школах підросійської України був Закон Божий. Проте вивчення цього та інших предметів з чужомовних підручників було неефективним. Яскравим доказом цього служить такий факт: О. Кониський на початку 1860-их років відвідав школу в с. Старих Санжарах Полтавського повіту і дав учневі, який навчався вже четвертий рік, прочитати розділ про Йосипа з священної історії, а потім попросив розповісти прочитане. Хлопчик не зміг переказати жодного слова. Коли ж учень прочитав те саме своєю рідною мовою, то впорався із завданням, переказав прочитане на задовільному рівні [4, с. 10-11].

Автором перших конфесійних праць українською мовою в Східній Україні в XIX ст. став священник Василь Гречулевич, який ще 1849 року видав у Кам’янці-Подільському україномовні „Проповѣди на малороссійскомъ языкѣ”. Друге видання цих проповідей, суттєво перероблене П. Кулішем, з’явилося в Санкт-Петербурзі 1857 року. Крім цього, В. Гречулевич опублікував українською мовою ще й інші праці: „Бесѣды катехизическия на 9 блаженствъ евангельскихъ” (СПб., 1856, 1859), „Бесѣды катехизическія на символъ вѣры и молитву Господню” (СПб., 1856), „Бесѣды о семи спасительныхъ таинствахъ” (1858), „О должностяхъ родителей и дѣтей” (1859). Важливо відзначити, що друге видання книги „Проповѣди на украинскомъ языкѣ” В. Гречулевича було затверджене 1863 року Петербурзьким Комітетом грамотності у списку книжок, що рекомендувалися для народного читання [14, с. 17].

За створення праць конфесійного змісту українською мовою в зазначений період бралися й інші автори. У 1859 році в Москві вийшли друком „Псалми” в перекладі Михайла Максимовича [8, с. 17]. Того ж року в Чернігові з’явилася україномовна проповідь архієпископа Філарета Гумилевського під російською назвою „Слово противъ вражды, пристрастной къ доносамъ, говоренное Филаретомъ, архиепископомъ Черниговскимъ и Нѣженскимъ (Въ переводѣ малороссійскомъ)” [12, с. 375].

Окремий посібник із біблійної історії Старого і Нового Завітів для сільських шкіл, поява яких передбачалася внаслідок очікуваних реформ, планували створити Володимир Антонович та інші члени Київської громади ще на початку 1859 року, про що довідуємося з листа В. Антоновича до священника Гната Немировського [10, с. 20-21]. Однак подальша доля цих намірів нам не відома.

Особливе місце в історії сакрального стилю нової української літературної мови середини XIX ст. належить Пилипові Морачевському (1806 – 1879), який написав українською мовою посібник зі Священної історії для початкових шкіл і народного читання (1862), здійснив ряд перекладів сакральних текстів українською мовою, серед

яких чотири Євангелія (1860), „Діяння Апостолів” (1862), повний переклад Нового Завіту (1864), „Апокаліпсис” та „Псалтир” (кін. 1864 – поч. 1865). Незважаючи на те, що Російська Академія наук ще в 1862 році високо оцінила переклади Четвероєвангелія П. Морачевського і рекомендувала їх до друку, визнавши їх найкращими з-поміж усіх слов’янських, жоден із цих перекладів, як і посібник зі Священної історії, не було видано за життя автора [15, с. 233]. Доля рукопису підручника „Священна історія”, як зазначають сучасні дослідники, невідома [1, с. 145]. Тільки на початку ХХ ст. протягом 1906 – 1911 років завдяки зусиллям членів Петербурзької української громади, яким вдалося залучити до цієї справи Російську Академію наук на чолі з її президентом та домогтися дозволу Синоду, в царській Росії з’явилося друком Четвероєвангеліє П. Морачевського.

1863 року в Харкові були надруковані „Поученія” священника І. Бойченка [8, с. 17]. Крім того, над сакральними творами українською мовою працювали М. Костомаров (переклад Євангелія), К. Думитрашко (молитви), П. Куліш (Біблія), І. Бабченко (проповіді) тощо [15, с. 234; 11, с. 18]. На початку 1863 року були підготовлені ще такі праці: дві книги В.С. Гуглинського – „Житте св. великомученика Георгія (Юрія) Побидоносьця, Житте св. великомученици Варвари и Житте преподобной матери нашої Маріи Египетской” та житія святих Ольги, Володимира, Бориса і Гліба та Михайла Чернігівського [3, с. 164-165; 2, с. 441 (прим.)] і Священна історія ієромонаха Афанасія Турчановича [3, с. 165].

Подання на розгляд Київської цензури рукопису конфесійного характеру під назвою „Притчі Господа нашого Ісуса Христа, на українській мові розказані”, що планувався як посібник для українських шкіл, послужило формальним приводом для звернення голови Київського цензурного комітету Новицького до міністра внутрішніх справ Російської імперії Валуєва 27 червня 1863 року. Це призвело до появи Валуєвського циркуляра.

Україномовні тексти релігійного змісту були представлені також у східноукраїнських букварях 1857-1863 років.

Першу навчальну книжку рідною мовою в Східній Україні – буквар під назвою „Грамаатка” – видав Пантелеймон Куліш у Санкт-Петербурзі 1857 року. Цей підручник був поліфункційним, міг використовуватися не тільки як буквар, але і як читанка з української літератури (твори Т. Шевченка) та українського фольклору (народні думи та прислів’я), катехізис, посібник з арифметики. Значну частину букваря П. Куліша займають тексти конфесійного змісту. Більшість із цих текстів була написана українською мовою й надрукована гражданкою, проте частина їх подана церковнослов’янською мовою і традиційною кирилицею. Зокрема, українською мовою та гражданським письмом опубліковані: коментарі до уривків із „Давидових псалмів” Т. Шевченка в розділі „Читанне по верхамъ” [К1, с. 15-26]; розділ історіософського змісту „Поглядъ на Божу правду, которою держитця світъ” [К1, с. 45-61]; короткий переказ Біблії в розділі „Коротенька священная исторія” [К1, с. 63-78]; інформація про основні християнські догми й поняття в катехізисному розділі „Коротка наука Християнської віри” [К1, с. 79-93]; україномовні коментарі до біблійних афоризмів у розділі „Великі слова изъ Письма Святого”, поданих церковнослов’янською мовою, традиційною кирилицею та гражданським шрифтом [К1, с. 129-141]. Церковнослов’янською мовою і традиційною кирилицею був надрукований також розділ „Молитвы” [К1, с. 142-145]. У другому виданні „Грамаатки” (СПб., 1861) П. Куліш передрукував матеріали з конфесійним змістом із першого видання, за винятком розділу „Поглядъ на Божу правду, которою держитця світъ” та коментарів у розділі „Читання по верхамъ”.

Мова різних конфесійних частин букваря П. Куліша нетотожна. З метою аргументації цієї тези наведемо зразки мови різних україномовних конфесійних частин букваря П. Куліша: а) розділ „Коротенька священная исторія”: „*Всемоушимъ единымъ*

словомъ Своімъ сотворивъ Богъ небо и землю. Шість день творивъ Господь миръ зо всіми травами, деревами, птицями, рибами, гадами, звірями, скотомъ и чоловікомъ, а въ семий день опочивъ Господь одъ усіхъ діль своїхъ” [К1, с. 63]; б) більша питома вага церковнослов'янців простежується в розділі „Коротка наука Християнської віри”, який, очевидно, перекладений з церковнослов'янського катехісису; місцями мова цього розділу ближча до церковнослов'янської, ніж до української: „Елеосвященіе або Маслосвятіе естъ Таинство, въ которому болящого тяжкимъ недугомъ помазуютъ освященнимъ елеємъ, молящя обь ёго исцеленіи, и Богъ прощае ёму грѣхи ради усёрднихъ молитовъ ёго и покаянія” [К1, с. 87].

Щодо конфесійних частин букваря П. Куліша, надрукованих церковнослов'янською мовою і традиційною кирилицею, то мовно-правописно-графічний аспект цих частин ілюструє наведений фрагмент: „Помнѣй мѧ, Бѣже, по велицѣй милости Твоей, ѿ множетвѣ щедротъ Твоихъ ѡчистити беззаконіе мое. Нипаче ѡмыи мѧ ѡтъ беззаконїѧ моего, ѿ ѡтъ грѣха моего ѡчистити мѧ” [К1, с. 143]. Докладніший аналіз мови букваря П. Куліша див. у наших публікаціях [16; 17; 19; 20].

Микола Гатцук в „Українській абетці” (М., 1861) помістив уривок з проповіді „Про коло житне”, що була надрукована в збірнику проповідей І. Галятовського „Ключ Разумѣнія”, виданій у Києво-Печерській лаврі 1660 року [Г., с. 112-114]. Автор передрукував цей уривок з давнього тексту не механічно, а зі своїми коментарями – у тексті в квадратних дужках подав українські відповідники до різних фонетичних, морфологічних та лексичних церковнослов'янських рис. Такий прийом використано, очевидно, для того, щоб полегшити читачам сприйняття тексту. Фрагмент проповіді надруковано традиційною кирилицею. Чіткіше уявлення про мову та графіку й правопис цієї проповіді постає з наведеного тексту: „Взѧ̀[ѧ]лѧ Бѣгъ ѣ̀[ѣ]дногѡ чѧѧ Прѡрокѧ Іеремїѧ вѣнїтїи вѣ до^а гончѧрїкїи, ѧгды [коли] тѧ^а прїшѡ[ѧ]лѧ зѣнѧйшѡ[ѧ]вѧ гончѧрѧ, котѡрѧ рѡбнѧ^а на кѡл[ѧ]ѣ нѧчнїѧ гнѧннѡѧ...” [Г., с. 112].

Тексти конфесійного змісту вміщені й у букварі Тараса Шевченка (1861). Автор подав свої „Давидові псалми” [Ш., с. 5-7]. Важливо відзначити, що: 1) у Кобзаревому букварі передруковано Шевченкові псалми з „Граматики” П. Куліша 1857 р.; 2) з 10-ти псалмів, які належать Кобзареві (1, 12, 43, 52, 53, 81, 93, 132, 136, 149), у буквар включено шість уривків із псалмів 132, 53, 12, 93, 149, а також „Псаломъ СХХХІІ” у повному обсязі; 3) „Давидові псалми” Т. Шевченка були опубліковані в формі „метелика” в Санкт-Петербурзі 1860 року й були включені Петербурзьким комітетом грамотності в рекомендаційний список літератури для народного читання [14, с. 18]. Як бачимо, геніальні Шевченкові переспіви „Давидових псалмів” були вперше надруковані не в „Кобзарі” 1861 року, як відзначають дослідники [11, с. 19], а раніше – вперше в „Граматиці” П. Куліша (1857), пізніше в „Кобзарі” (1860), „метелику” (1860) та букварі (1861) Т. Шевченка. У розділі „Молітви” Кобзарєвого букваря представлено кілька молитов церковнослов'янською мовою; у тому ж розділі автор подав власні україномовні коментарі до цих молитов [Ш., с. 8-11]. З метою увиразнення мови й правопису зазначених текстів подамо їх окремі фрагменти: 1) із „Псалма СХХХІІ”: „Чи е що краіще, лѣчче въ свѣти Якъ у кѣпи житы Зѣ брѧтомъ добрымъ, добро певне Пожытъ не дильти?” [Ш., с. 7]; 2) з молитви: „Гѡсподи и владыко живота моего! Духъ праздности, унынія, любоначалїѧ и празнословіѧ не даждь ми” [Ш., с. 11]; 3) з коментаря до молитви: „Беззаконіе и неправда вкрѧлись зноу въ дѣшу людскую, и Правдоучители схѡвѧлись въ дѣбри и вертепи; побудовали соби скиты, келии, и свѧтїи монастыри; и въ своѣму свѧтому

пристаньши молились Богу; и иногда подавали святее правды слово беззаконнымъ темнымъ людемъ” [Ш., с. 10].

Важливо наголосити, що Т. Шевченко в букварі використав тільки гражданський шрифт, традиційної кирилиці він не застосував навіть у молитвах, поданих у підручнику. Докладніший аналіз мови і правопису букваря Т. Шевченка див. у нашій публікації [18].

Олександр Стронін у кінці свого букваря, що вийшов друком 1861 року в Полтаві під назвою „Азбука по методѣ Золотова для южно-русскаго края”, розмістив цитату з VII глави Євангелія від Матвія церковнослов’янською, російською та українською мовами. З метою ілюстрації мови перекладу, графіки та правопису букваря наведемо український варіант тексту: „*Отже все, що хочете, щобъ робили вамъ люде, то и ви робить імъ, бо въ тїмъ законъ і пророки*” [С., с. 21].

„Українська граматка” Іллі Деркача, що вийшла в Москві 1861 року, вмістила один із „Давидових псалмів” Т. Шевченка – „Блаженний мужъ на лукаву...” [Д., с. 19-20].

Як бачимо, сакральні тексти представлені не в усіх східноукраїнських підручниках 1857-1863 років. Вони подані тільки в обох виданнях „Граматки” П. Куліша, в букварях М. Гатцука, Т. Шевченка, О. Строніна й І. Деркача. Тексти конфесійного змісту відсутні в букварях К. Шейковського та Л. Ященка, хрестоматії К. Шейковського.

У середині XIX ст. в Україні з’явилися й спеціальні підручники з теології для початкових шкіл. Історія їх появи не випадкова. У травневому номері журналу „Основа” за 1862 р. М. Костомаров започаткував рубрику під назвою „Мысли южнорусса”, розмістивши тут статтю „Мысли южнорусса. 1. О преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ” [9]. У статті автор закликав до написання підручників українською мовою й до збирання коштів на їх видання. М. Костомаров обґрунтував необхідність створення цілої серії навчальних книг українською мовою. Автор публікації був переконаний, що український народ більш охоче здобуватиме освіту, якщо вона буде подаватися в християнському дусі. Саме тому, на думку М. Костомарова, на початковому етапі культурно-освітньої національної української діяльності необхідно створити букварі та навчальні книжки релігійного змісту – коротку священну історію, катехізис, уривки із повчань святих отців церкви, із житій святих, а також пояснення богослужіння. Після релігійних книжок було заплановано створити арифметику, космографію, географію, підручники з природознавства, граматику української мови тощо [9, с. 2-3].

До реалізації окресленої програми українські діячі приступили негайно, і вже до кінця січня 1863 року на розгляд цензури було подано спеціальні конфесійні посібники – рукопис першого випуску священної історії – „Оповіданя зъ святого писанія” С. Опатовича, „Житте св. великомученика Георгія (Юрія) Побидоносця, Житте св. великомученици Варвари и Житте преподобной матери нашої Маріи Египетской”, перекладені В.С. Гуглинським (Гуголинським) і надруковані традиційною кирилицею [3, с. 164-165; 2, с. 441 (прим.)]. До квітня 1863 року в цензуру Санкт-Петербурга ще надійшли Священна історія, написана ієромонахом Афанасієм Турчановичем, та житія святих Ольги, Володимира, Бориса і Гліба та Михайла Чернігівського, описані В.С. Гуглинським [3, с. 165]. Відзначимо, що В.С. Гуглинський протягом шести років проживав у С. Опатовича в Санкт-Петербурзі [2, с. 440].

Із названих конфесійних книг було видано тільки „Оповіданя зъ Святого Писанія. Випускъ перший. Церковъ Божа Патриархальна” С. Опатовича (Санкт-Петербург, 1863). Інші праці не з’явилися через Валуєвський циркуляр, який містив заборону українських навчальних та релігійних книжок.

„Оповідання...” С. Опатовича стали чи не єдиним опублікованим спеціальним посібником зі Священної історії для східноукраїнських недільних шкіл початку 60-их

років XIX ст. Оскільки ця праця дотепер не отримала належного опрацювання дослідників, подамо докладнішу інформацію про неї та її автора.

Стефан Опатович народився 15 грудня 1831 р. в м. Горинграді Ровенського повіту Волинської губернії в сім'ї приходського священика. Освіту здобув у Клеванському духовному училищі, потім у Кременецькій духовній семінарії. Наслідуючи приклад брата, який після закінчення академії став священиком у Санкт-Петербурзі, С. Опатович у 1853 році вступив до Петербурзької духовної академії, після закінчення якої був призначений викладачем Олонецької духовної семінарії. У 1858 році, після одруження, був призначений священиком на Смоленському кладовищі в Санкт-Петербурзі, на цій посаді прослужив майже 34 роки, до кінця життя. Помер С. Опатович 15 квітня 1892 року [2, с. 438-439].

„Оповідання...” С. Опатовича були дуже популярними, про що свідчить той факт, що протягом півроку розійшлося більше шести тисяч примірників підручника. Після першого випуску були підготовлені два наступні, проте вони були заборонені. Зі спогадів М. Драгоманова довідуємося про причини заборони видання: оскільки текст подальших випусків оповідань С. Опатовича було дозволено до друку і він був уже набраний друкарнею, то Синод змушений був оплатити друкарні її видатки, щоб припинити подальший друк цієї книжки [6, с. 218].

Обсяг „Оповідань...” – 93 с. Підручник надрукований гражданським шрифтом і фонетичним правописом – кулішівкою. Традиційною кирилицею подана тільки назва книжки – „Оповіданнѣ зъ Свѣтлаго пианнѣ”. У підручнику С. Опатовича викладено короткий зміст біблійної історії Старого Завіту від створення світу до смерті Іова. Всього в книжці подано 25 оповідань, кожне з яких виділене окремою назвою: „Про початокъ свѣта”, „Перші люде – Адамъ и Ева”, „Якъ жили въ раю перші люде”, „Якъ зогрішили перші люде”, „Якъ опісля жили Адамъ и Ева; – їхъ діти”, „Потопъ”, „Якъ розмножились люде після потопу”, „Господь призивае Авраама”, „Авраамъ въ Египті”, „Авраамъ розходитця зъ Лотомъ и визволяє ёго зъ неволі”, „Віра Авраамова”, „Погибель Содомської сторони”, „Исаакъ и Измаиль”, „Смерть и похоронъ Сарри”, „Авраамъ посилае свого раба въ Месопотамію за жінкою Исаакові”, „Исаакъ”, „Іаковъ въ Месопотаміі”, „Іаковъ зустрічаеця зъ Исавомъ”, „Іаковъ въ землі Ханааньській”, „Іосифъ”, „Іосифъ въ Египті – въ зневазі”, „Іосифъ въ славі”, „Сини Израила приходять до Египту купувати пшениці”, „Израиль въ Египті”, „Іовъ”.

Мову й стиль „Оповідань...” С. Опатовича високо оцінив автор некролога „Протоіерей С. И. Опатовичъ”, надрукованого в журналі „Кіевская Старина” 1892 року. Автор підписався криптонімом В. Б. Можливо, це був Василь Білозерський (помер у 1899 р.), оскільки з тексту некролога випливає глибока обізнаність автора з журналом „Основа”, редактором якого був В. Білозерський. Крім того, у „Словнику українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.)” О.І. Дея відзначено з посиланням на „Основу” 1861 р., що В.Б. = Білозерський, Василь [5, с. 81]. Автор некролога зауважив: „Оповідання” дѣйствительно представляют замѣчательный трудъ: авторъ мастерски владѣеть языкомъ, просто, но крайне интересно и художественно рассказываетъ о главнѣйшихъ ветхозавѣтныхъ событіяхъ до переселенія евреевъ въ Египеть и объ Іовѣ. Удачный выборъ терминовъ и образовъ дѣлаеть рассказъ вполне доступнымъ для пониманія дѣтей и простолюдиновъ...” [2, с. 442].

Важливо відзначити, що „Оповідання...” С. Опатовича були перевидані 1875 року в Києві.

Необхідно також додати, що С. Опатович створив не тільки посібник з теології для початкових українських шкіл, але й написав проповіді українською мовою.

С. Опатович у посібнику продемонстрував високий рівень сакральної української мови, широку перспективність своїх мовних позицій. Мова його „Оповідань...” дуже близька до норм сучасної української літературної мови. Для підтвердження цієї думки наведемо фрагмент із посібника: „*Немає нічого вічнього передь нашими очами: не має нічого ні на небі, ні на землі; бо все мало свій початокъ, буде мати й кінець. Вічний Одинъ тільки Господь Богъ, въ Тройці славимий, Отець, Синь и Святий Духъ, що сотворивъ небо, и землю, и море. Цілі тисячи літъ для Него якъ одинъ день, одна година, або минута. Немає у Него ні учора, ні вавтра, ні було, ні буде; – усе стоить передь Нимъ, бо Вінъ вічне є Единий, Незмінний*” [О., с. 3].

Хоча переважна більшість мовних рис в оповіданнях С. Опатовича використовується в сучасній українській літературній мові як норма, проте на різних мовних рівнях засвідчені й такі лінгвальні одиниці, що не усталилися в сучасній українській літературній мові як нормативні. Зокрема, на лексичному рівні зафіксована: 1) народнорозмовна лексика: а) діалектизми – лексеми, біля яких у сучасних нормативних словниках (СУМі, ВТССУМі) є ремарка *діал.*: *да* „та (і)” [О., с. 7], *ознакъ* „ознака” [О., с. 18], *пливати* „плавати” [О., с. 5], *поранками* „ранками” [О., с. 8] тощо; б) розмовна лексика – слова, які в сучасних кодифікаційних словниках мають ремарку *розм.*: *величенний* „величезний” [О., с. 5], *діло* „справа” [О., с. 5], *запримітити* „помітити” [О., с. 5], *зложити* „скласти” [О., с. 11], *зодягти* „одягти” [О., с. 12], *клепати* „зводити наклеп” [О., с. 9], *намножити* „збільшити кількісно” [О., с. 11], *огненний* „вогненний” [О., с. 12], *опісля* „після” [О., с. 12], *світъ* „світло” [О., с. 4] тощо; в) рідковживані в сучасній українській літературній мові слова, які супроводжуються в сучасних словниках ремаркою *рідко*, проте в час написання підручників, можливо, вживалися активно: *звірьє* „звірота” [О., с. 6], *не злічити* „не порахувати” [О., с. 5], *не зоставивъ* „не залишив” [О., с. 11], *кругозіръ* „горизонт” [О., с. 5], *ядовитимъ* „отруйним” [О., с. 6] та ін.; 2) книжна лексика: а) застарілі з сучасного погляду слова, значна частина з яких походить із церковнослов'янської мови, в сучасних нормативних словниках біля цих лексем подана ремарка *заст.*: *благословенная* [О., с. 8], *мужъ* „чоловік” [О., с. 7], *нагий* „голий” [О., с. 10], *овощ* „овоч” [О., с. 5], *свободний* „вільні” [О., с. 9], *тварі* „живі істоти” [О., с. 5], *твердь* „твердін” [О., с. 4] тощо; б) книжні лексеми, за походженням теж церковнослов'янські, біля яких у СУМі та ВТССУМі подана ремарка *книжн.*: *витавъ* „ширяв, літав” [О., с. 3], *сотворивъ* „створив” [О., с. 3] та ін.; в) церковнослов'янські, які відсутні в сучасних нормативних українських лексикографічних джерелах: *воздыхання* „зітхання” [О., с. 11], *властуйте* „володарюйте” [О., с. 7], *возвіщавъ* „повідомляв” [О., с. 8], *воздухъ* „повітря” [О., с. 4] тощо.

У підручнику зафіксовано ряд ненормативних сьогодні рис на фонетичному рівні: *тікла* „текла” [О., с. 6], *міні* „мені” [О., с. 10], *мижи* „між, межі” [О., с. 11], *вмірають* „вмирають” [О., с. 5], *чисту* „чисту” [О., с. 8], *подобний* „подібний” [О., с. 6], *познання* „пізнання” [О., с. 6], *ззісте* „зісте” [О., с. 6], *щастливе* „щасливо” [О., с. 8], *пійшли* „пішли” [О., с. 9], *инші* „інші” [О., с. 9], *теперь* „тепер” [О., с. 9], *смашно* „смачно” [О., с. 10], *дного* „одного” [О., с. 10], *заквічалась* „заквітчалась” [О., с. 4], *меньші* „менші” [О., с. 5] та ін.

Засвідчено лінгвоодиниці, що мають відмінні від сучасних морфологічні форми в системі різних частин мови: а) іменника: *на землі* „на землі” [О., с. 11], *звіря* „звіра” [О., с. 5], *творінне* „творіння” [О., с. 5], *нічю* „ніччю” [О., с. 4], *грязею* „гряззю” [О., с. 4], *звірьемъ* „звір'ям” [О., с. 6], *люде* „люди” [О., с. 6], *очами* „очима” [О., с. 3], *овоцей* „овочів, заст. овочів” [О., с. 9]; б) прикметника: *вічнього* „вічного” [О., с. 3], *вічня* „вічна” [О., с. 9], *въ вохкіхъ* „у вогких” [О., с. 5], *слабійше* „слабіше” [О., с. 5], *виноватійший*

„винуватіший” [О., с. 11], *луччу* „кращу, ліпшу” [О., с. 11] тощо; в підручнику вживаються повні нестягнені форми прикметників: *живую* [О., с. 3], *сухая* [О., с. 4], *безсмертний, розумний, свободний* [О., с. 9] та ін.; в) займенника: *імъ* „ним” [О., с. 4], *всею* „всією” [О., с. 7], *въ ню* „у неї” [О., с. 3], *тіхъ* „тих” [О., с. 5] тощо; г) прислівника: *смійіше* „сміливіше” [О., с. 9] та ін.; г) дієприслівника: *глядючи* „глядаючи” [О., с. 9] тощо.

На словотворчому рівні найбільше ненормативів представлено в системі незмінних частин мови: *взавтра* „завтра” [О., с. 3], *тільки* „тільки” [О., с. 4], *стільки* „стілки” [О., с. 5], *покі* „поки” [О., с. 11], *вічне* „вічно” [О., с. 3], *щастливе* „щасливо” [О., с. 8]. Однак словотворчі ненормативи засвідчені й у інших частинах мови: *навечіръ* „вечір” [О., с. 4], *росказавъ* „наказав” [О., с. 7], *зиваютьця* „називаються, звуться” [О., с. 9], *війшовъ* „увійшов” [О., с. 9] тощо.

Наші спостереження привели до висновку про те, що абсолютна більшість мовних рис (лексичних, фонетичних, морфологічних, словотворчих, синтаксичних) в „Оповіданнях...” С. Опатовича функціонує як норма сучасної української літературної мови. Це свідчить про вроджений мовний талант автора, тонке й глибоке відчуття народної мови.

Отже, у кінці 1850-их – на початку 1860-их років українська мова була представлена в різножанровій конфесійній літературі: 1) церковних проповідях (В. Гречулевич, Ф. Гумилевський, І. Бабченко, С. Опатович); 2) перекладах та переспівах псалмів (М. Максимович, Т. Шевченко); 3) перекладах Біблії, зокрема Євангелій (П. Морачевський, М. Костомаров; над перекладом Біблії 1858 року розпочав роботу П. Куліш, проте друком частини цього перекладу почали з’являтися в Галичині з 1869 року); 4) повчаннях (І. Бойченко); 5) житіях святих (В. Гуглинський); 6) посібниках зі Священної історії (П. Морачевський, С. Опатович, А. Турчанович); 7) молитвах (К. Думитрашко); 8) притчах Ісуса Христа (автор невідомий).

На основі зібраних і проаналізованих нами матеріалів можемо стверджувати, що в кінці 50-их – на початку 60-их років XIX ст. в підросійській Україні мали місце спроби запровадження української сакральної мови у сферу шкільництва, зокрема в недільні школи. Тексти конфесійного змісту різного обсягу виявлені в букварях П. Куліша (1857 та 1861), М. Гатцука (1861), Т. Шевченка (1861), О. Строніна (1861) та І. Деркача (1861). Для потреб недільних шкіл було опубліковано й посібник з теології С. Опатовича „Оповідання зъ Святого Писания” (СПб., 1863). Для недільних шкіл були підготовлені й інші конфесійні посібники П. Морачевського, В. Гуглинського, А. Турчановича та „Притчі Господа нашого Ісуса Христа, на українській мові розказані” невідомого автора. Заслуговує на увагу й той факт, що ряд україномовних видань релігійного змісту були рекомендовані для шкіл і народного читання Петербурзьким комітетом грамотності (проповіді В. Гречулевича, „Давидові псалми” Т. Шевченка).

Проте інтенсивний розвиток українського сакрального стилю в середині XIX ст. було загальмовано указами світської та церковної влади царської Росії. У Валувеському циркулярі від 18 липня 1863 року наголошувалося: „...Чтобы в печати дозволялись только такие произведения на малороссийском языке, которые принадлежат к области изящной литературы, пропусканіем же книг на этом языке как религиозного содержания, так учебных и вообще назначенных для первоначального чтения народа, приостановиться...” [13, с. 69]. Церковна влада „Указом Синода духовным цензурным комитетам” № 2156 від 10 липня 1863 року 1) негайно призупинила обговорення питання про публікацію перекладу Четвероєвангелія П. Морачевського; 2) заборонила поширення дозволених і надрукованих раніше оповідань із Священної історії С. Опатовича та житій святих; 3) розпорядилася, щоб духовна цензура не допускала до друку ніяких україномовних рукописів релігійного змісту – ні оповідань зі Священної історії, ні проповідей, ні житій

святых; заборонялися навіть художні твори та переклади українською мовою з релігійними сюжетами [15, с. 246].

Література

1. Білокінь С. І. Морачевський Пилип Семенович // Українська літературна енциклопедія: у 5 т. – К.: „Українська енциклопедія” імені М.П. Бажана, 1995. – Т. 3. – С. 415.
2. В.Б. Протоіерей С. И. Опатовичь (Некрологъ) / В.Б. // Киевская старина. – 1892. – № 6. – С. 438-443.
3. Викази жертв на популярні видання // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова, зібрані заходом академічної Комісії української історіографії / за ред. М. Грушевського. – К.: Державне вид-во України, 1928. – С. 164-167.
4. Городиский А. Мысли южнорусса. X. Чему и какъ учить нашъ народъ / А. Городиский // Основа. – 1862. – Жовтень. – С. 7-25.
5. Дей О.І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – XX ст.) / О.І. Дей. – К.: Наук. думка, 1969. – 560 с.
6. Драгоманов М.П. Антракт з історії українофільства // Драгоманов М.П. Вибране („...міяй задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”) / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарисів Р.С. Міщук; Приміт. Р.С. Міщука, В.С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 204-233.
7. Коляда Н.М. Розвиток недільних шкіл в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. педагог. наук / Коляда Наталія Миколаївна. – К., 2004. – 22 с.
8. Комаров М. П. Морачевський та його переклад Св. Євангелія на українську мову / М. Комаров. – Одеса: Друкарня Южно-Русского Общества Печатного Дома, 1913. – 35 с.
9. Костомаров Н. Мысли южнорусса. I. О преподаваніи на южнорусскомъ языкѣ / Н. Костомаровъ // Основа. – 1862. – Травень. – С. 1-6.
10. Левицький О. Сторінка з життя Володимира Антоновича / Орест Левицький // Літературно-науковий вістник. – Річник XVI. – Том LXII. – Кн. 4. – С. 19-24.
11. Німчук В. Християнство й українська мова / Василь Німчук // Українська мова. – 2001. – № 1. – С. 11-30.
12. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К.: Наук. думка, 2001. – 912 с.
13. СПб. Ц. К. 18 июля 1863 г. Секретно. Киевскому Цензурному Комитету // Дело № 188. 1863. Дело Центрального управления. По цензурному ведомству (с 1863 – 65 гг.) / Публикація Василя Яременка та Оксани Сліпущо // Дніпро. – 2001. – № 1-2. – С. 62-76.
14. Списокъ русскихъ и малороссійскихъ книгъ, одобренныхъ Комитетомъ грамотности для народныхъ учителей и школъ и для народнаго чтенія. – Изд. 2-е, измѣненное и значительно дополненное. – СПб., 1863. – 33 с.
15. Статєєва В. Внесок Пилипа Морачевського в розвиток біблійного стилю української літературної мови. Цензурна історія його перекладів // Волинь – Житомирщина. Історико-філологічний збірник з регіональних проблем. Збірник на честь 70-річчя професора Василя Васильовича Німчука. – № 10. – Житомир, 2003. – С. 230-249.
16. Шаркань В. „Граматка” П. Куліша – перший буквар українською мовою в Східній Україні: зіставна характеристика першого (1857) та другого (1861) видань / Василь Шаркань // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Випуск 382-384. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 48-52.
17. Шаркань В. Лексика першого видання букваря П. Куліша (1857) у зіставленні з нормами сучасної української літературної мови / Шаркань В.В. // Мова і культура. – Вип. 11. – Т. VII (119). – К.: Вид. Дім Дмитра Бураго, 2009. – С. 109-115.
18. Шаркань В. Мова і правопис букваря Тараса Шевченка (1861) / В. Шаркань // Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць. – Вип. 12. – К.: ВПЦ „Київський університет”, 2009. – С. 265-277.
19. Шаркань В. Морфологічні та словотворчі особливості мови букваря Пантелеймона Куліша (1857) з поглядом сучасних норм / Шаркань Василь Васильович // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 92. Вип. 79. Філологія. Мовознавство. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. – С. 78-83.
20. Шаркань В. Синтаксичні особливості наукової мови Пантелеймона Куліша / Василь Шаркань // Сучасні проблеми мовознавства та літературознавства (Збірник наукових праць). – Вип. 10. – Ужгород, 2006. – С. 199-206.

Список умовних скорочень

ВТССУМ – Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2005. – 1728 с.

Г. – Гатцук М. Українська абетка / Микола Гатцук. – М.: У друкарні Університетської, 1861. – 117 с.

Д. – Деркач І. Українська граматка. – М.: В друкарні Каткова и Т-ва, 1861. – 21 с.

К1 – Куліш П. Граматка. – СПб.: В друкарні П.А. Куліша, 1857. – 149 с.

К2 – Куліш П. Граматка. – СПб.: В друкарні П.А. Куліша, 1861. – 69 с.

О. – Опатовичь С. Оповіданя зь Святого Писания. Випускъ перший. Церковъ Божа патриархальна / Стефань Опатовичь. – СПб.: Вь печатні императорської Академіи наукъ, 1863. – 93 с.

С. – Стронін О. Азбука по методѣ Золотова для южно-русского края. – Полтава: Вь губернской типографіи, 1861. – 25 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. – К.: Наук. думка, 1970-1980.

Ш. – Шевченко Т. Букварь южнорусскій. – СПб.: Вь печатні Гогенфельдена и К°, 1861. – 24 с.